

TÜRK KÜLTÜRÜNDE KUŞLAR

Prof. Dr. Halil Ersoylu

ÖTÜKEN

HALİL ERSOYLU; 1947 yılında doğdu. İlk ve orta öğretimini tamamladıktan sonra girdiği İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden 1971 yılında mezun oldu. Lisans eğitimi de gördüğü akademik birimin Türkiye Türkçesi dalında, *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı ve Üzerinde Dil Araştırmaları* adlı teziyle 1979 yılında edebiyat doktoru unvanını kazandı. Bu tarihten itibaren başladığı akademik çalışmalarında Selçuklu'dan bugüne kadar geçen zaman aralığındaki Batı Türkçesinin değişik dönemlerini oluşturan Türk dilinin özellikle elyazması eserleri üzerinde, Latin harfli Türk alfabesiyle bilimsel metin yayını, yazım, ses ve yapısal nitelikler, söz varlığı gibi açılardan çalışmalarda bulunarak çeşitli makale ve kitaplar yazdı. Onun, dil çalışmalarında pek önemsedığı ve öteden beri uğraştığı konulardan biri de dil kültürü olmuş, gerek bilimsel bildiri, makale gerekse kitap türündeki araştırma ve incelemelerinde bu görüşün varlığı pek belirgin biçimde kendisini ortaya koymuştur. 1983 yılında yardımcı doçent olan Ersoylu, 1988'de doçent ve 1994'te de profesör unvanını kazanmıştır. Halil Ersoylu, 2005 yılı Temmuz'unda, 3. defa başkanlığına atanmış bulunduğu Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden kendi isteği ile emekliye ayrılmış bulunmaktadır.

Yayımlanmış başlıca kitapları:

- **Cem Sultan'ın Türkçe Divanı**, 1989, Türk Dil Kurumu, 356 s., 2. baskı: 2013, Türk Dil Kurumu, 356 s.
- **Kız Destanı** (Hazâ Hikâyet-i Kız ma'a Cühûd), 1996, Türk Dil Kurumu, 123 s.
- **Nutuk Üzerinde İncelemeler**, 1999, Türk Dil Kurumu, XV+307 s.
- **Menâkıb-ı Mevlâna**, 2001, Türk Dil Kurumu, XIX+1428 s.
- **Türk Argosu Üzerinde İncelemeler**, 2004, L&M, 319 s., 2. baskı: 2010, Ötüken Neşriyat, 381 s. (Kesintisiz, eksiksiz basım).
- **Türkiye Türkçesinin Çağdaş Sorunları Üzerinde İncelemeler**, 2009, Ötüken Neşriyat, 248 s.
- **Türk Dilince Dualar, Beddualar Sözlüğü**, 2012, Ötüken Neşriyat, 360 s.

İÇİNDEKİLER

Ön söz / 11

BİRİNCİ BÖLÜM

Türk Dünyasının Düşünce,
Dil ve Edebiyatındaki Bazı Kuşlar/ 19

İKİNCİ BÖLÜM

Türk Dünyasının
İnanç ve Yaşayışındaki Bazı Kuşlar/ 79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Türk Dünyası'nın
Folklor ve Etnografyasında
Süs Unsuru Olarak Kullanılan Bazı Kuşlar/ 115

*Biricik kızım Işıl Ersoylu'ya,
kuşlar kadar özgür bir dünyalı,
kuşlarla da dolu, güzel doğal
yaşam dileklerle...*

Ön Söz

“Kanat” adı verilen organın özellikle kuşlara kazandırdığı uçuşma, uçabilme yeteneğini kendisinde asla bulamamış yaratılıştaki “insan”ın, varoluşundan beri gözünü doğanın böyle bir niteliğe sahip olan canlılarına çevirdiği anlaşılmaktadır.

Kiminin yanık yanık, pek dokunaklı ötüşü, kiminin viranelere tüneyişi, duruşuyla dahi göreni, duyanı ürkütüşü, kiminin artık büyüyen yavrusunu, kendi barınağını kurması için gagalayıp yuvasından atışı, kiminin özellikle renk ve desen uyumlu, o pek alımlı kuyruğunu açıp kabarmak, sanki kurumlanmakla, hani denir ya kendisini fazla ağırdan satışı, kiminin özüyle sözüyle nazlı mı nazlı bir genç kıza örnek olup seke seke yürüyüşü, kiminin avına pençe atmakta sanki gözünü kan bürüyüşü, kiminin rast gelip de seyretmek için dağ bayır aşırı, hayran bırakıp şaşırtıcı güzelliği, kiminin daha bir nice özelliği, hele kişiöğlunun benzetmesi, o gözle bakıp görmesi, “öyledir!” diye sanması veya sayması sonucunda kuşlar tabiatın olduğu kadar, insanın da birçok yönden vazgeçilemezleri arasına giregelmiştir.

Çok uzak geçmişinde, doğa ile iç içe yaşayan, henüz bugünkü kadar ondan kopmamış bir hayat süren insanoğlu, doğallıktan uzaklaşmamış durumdaki böyle bir yaşayış tarzında, gerek kuşlar ve uçucu diğer bütün canlılar olsun gerekse uçamayıp karada, suda yaşayan canlı varlıklar olsun, hatta ilk mekânlardan, o zamanlardaki başlıca imkânlardan sayılan karanlık mağaralar, karlı, karsız dağlar, tepeler olsun ne varsa her şeye ilgi duymuştur. Böylece, ne gördüyse bakan, ne bulduysa inceleyen, düşünen, karşılaştıran, zihnindeki türlü türlü sorulara cevap bulmaya çalışın, olup bitenden, durup durandan bilgi toplayan, beceri kapan, ders çıkaran, onların arala-

rındaki bağlantıları, bağıntıları görüp kavrayarak bunlardan bilimsel amaçlarla yararlanan ve benzeri özellikleriyle, dünyadaki en akıllı canlı türü olarak insan, “uçmak” ve bunun somut unsuru, etiyile kemiğiyle, simgeleşmiş örneğiyle “kuş”tan çok fazla etkilenmiş ve hoşlanmıştı.

Değişik kültürlerin farklı zamanlarında “kuş” denilen canlı gibi olmak, özellikle toplumlarda, ya bu yönüyle, niteliğiyle belirli bir yer edinmiş, değer kazanmış, hatta bazı ilkel topluluklar arasında kutsallaştırılarak ongun, tanrı durumuna yükseltilmiş bir kuşa benzemek, böyle bir kuşa dönmek ya bir hayal veya ilham ya bir düşünüş ya bir dilek veya dua ya da hiç olmazsa ispatı istenmeyen ve zaten doğrulanması mümkün de olamayan bir efsane, bir destan, en azından bir iddia olarak o dönem insanların zihinlerinde uçuşup durmuştur.

En eski çağlardan beri çeşitli kuş adlarının Türk düşüncesinde, dil, yaşayış ve kültüründe şu veya bu ölçüde ve önemde pek çok varlığın ismi olduğu veya unvanı bulunduğu dikkati çekmektedir. Nitekim Türkler arasında soy, boy, kişi adları, unvanları ile yaşadıkları çevrelerdeki şehir, dağ, ırmak, göl gibi yerlere verilmiş adlar içinde kuşlara ait bulunanlar oldukça fazladır. İslamlık öncesi Türk inançları içinde bazı tanrı ve ruh adları bile kuşlarla ilgili bulunmaktadır.

Acaba, akıp giden zamandaki eskiyip tükenmiş pek uzak dönemlerden sonra yakın geçmişte ve bugün bu konudaki durum nasıldır? Bu soru için gözler Türk kültürüne ve yurduna çevrildiğinde, yok olmaktan, telef edilmekten şimdilik canını, yuvasını, yavrularını kurtarabilmiş olanlar bir yana, soyu tükenen veya böyle bir tehlikenin içinde yer alan kuş türleri arasına girenlerden kelaynak, turaç, saka, turna, yalıçapkını, kuğu, turna, toy, karadoğan, kızıl şahin, atmaca kartalı ve benzerlerinden çoğunun bile dilde değişik ilgiler, bağlantılar kurularak, çeşitli benzetme ve edebî sanatlar yapılarak kullanılageldiği görülmektedir.

Ana yurttan batıya doğru gerçekleştirilen tarihî göçler sonucunda Anadolu merkez edinilmek üzere kazanılan yeni yurttaki kuşlara, yuvalara, dallara, ağaçlara, çiçeklere, bahçelere, kısacası kuş uçan kervan geçen, insanoğlu var olan yerlere bakıldığında, hatta başında kuşların yuva yaptığı söylenen Mecnun’un yaşadığı hayalî sahralar zihinde canlandırıldığında bile, oralardan yükselen kuş seslerine,

kanat çırpışlarına, ötüşlerine, bütün bunların günlük hayattaki yerlerine, taşıdığı önem ve değerlerine uygun şekilde düşüncede doğan, ifadeye getirilen, kültüre yansıyan ve gerektiğinde ilgili sanat dallarında kullanılan nice tanım, tanımlama, deyim, atasözü gibi sözler, doğal olarak Batı Türkçesi de denilen Türkiye Türkçesi ile olmuştur. Fakat, yeni Türk yurdunda yuvasında Türkiye Türkçesi ile ifadesini bulan bu sözlerde doğal olmayan bir durum da ortaya çıkıvermiştir. İnanç bakımından ortak, dil ve kültür yönlerinden ise şüphesiz ki farklı olan yeni komşuların özellikle Türk dili ve kültürüne giderek artan olumsuz etkileri pek çok hususta ortaya çıktığı gibi, buradaki konu ile ilgili bulunan bazı kuş adları da Arapça, Farsça karşılıklarıyla kullanılmaya başlanmıştır. Zaten bu yeni yurttaki Türk edebiyatı daha başlangıçta bile “Divan” ve “halk” diye çatallanarak birbirinden git-gide kopup uzaklaşan iki ayrı edebiyat koluna ayrılmış, özellikle yazı dilinde, Divan edebiyatında, belirtilen olumsuz etkilemeler, ilerleyen yüzyıllarda ağırlığını fazlaca hissettirmiştir. Mesela, Orta Türkçenin “sandvaç” veya “sanduvaç”ı bu edebiyatta Farsça kimi kez “bülbul” (< bulbul), kimi kez de “hezâr” veya Arapça “andelib” adlarıyla kullanılır olmuştur. Her ne kadar Kutadgu Bilig’de üç kez “sandvaç” ve Divanü Lugati’t-Türk’te ise beş defa “sanduvaç” biçiminde geçen bu kuş adı “bülbul” diye anılır olsa da, Türk edebiyatının tasavvuf dâhil her kolundaki dinmez feryatlar gibi şakiyışları, onu, bunları duyan, dinleyen, yorumlayıp anlamlandıran, yaratılışında taşıdığı duygusal, içinde bulunduğu ruhsal, güttüğü sanat anlayışı veya savunduğu inanışlar gibi ölçütlere uygun tarzda benimseyip seven kimselerin anlatımlarında, özellikle Divan edebiyatında pek ayrıcalıklı, çok özel kullanımlara, ifade edilmişlere sahip kılınmıştır: Görüş, düşünüş ve algılamalara, benzetiş ve yorumlara bakılırsa, bahçedeki gül çiçeğinin çevresinde uçuşup duran, zaman zaman onun dikenlerine takılmaktan ve bunun sonucunda da göğsünü bağrını kanatarak perişan olmaktan kaçınmayan, buna karşılık sevdiğine en güzel, pek yanık, çok dokunaklı nağmelerle şakiyip duran “şeyda” (aşktan aklını kaybetmiş, divane, çılgın) bülbülle, bütün varlığını, kendi dünyasını yalnızca sevdiği kişi doldurmuş bulunan âşık arasında, başlangıcı çok eskilere, yabancı kültürlerle uzanan bir ilgi kurma, bir benzerlik sağlama söz konusu olagelmıştır. Dildeki kullanımlarında kolayca ve sıklıkla görülebileceği gibi “şeyda”lık hem bülbulde hem

de emrede, âşıkta, gönülde, dilde (Farsça dil: gönül, kalp, yürek) ve benzeri sözlerle de anılan sevendedir. En kısa söyleyişi ile bülbül de seven de “şeyda”dır, her ikisi de “şeyda”lık içindedir. Bu durumda, bülbül de seven de, her biri kendi özelliği, yaratılışındaki farklı niteliği içinde de olsa, “aşk”ı ifade ediş amacında buluşup birleşmiştir. Her biri sevgisini kendi yüreğince yaşar ve kendi dilince anıp söyler olmuştur. İşte bu yüzden de âşık, kendisini kimi kez bülbüle, sevgilisini de doğal olarak, bülbül söz konusu edilince sevilen unsur durumunda bulunan güle benzetmiş, kimi kez de kendisini bülbülle özdeşleştirme yoluna giderek onu şahsı ve diğer âşıklar için bir simge saymıştır. Böylece aşk yolunda var olan, kendi sevgilileri uğrunda birbirleriyle yâr olan, dost kalan bülbül ve âşık için yapılagelen bazı yakıştırmalar öteden beri ilgi çekici olmuştur. Söz gelişi, âşığın sevdiğine ulaşamaması, ona kavuşma imkânını bulamaması sonucunda ağlayıp sızlaması; feryat figan eder gibi yanık yanık ötüp duran bülbül sesine, sevenin sevgilisine söylediği, kalbinin derinliklerinden kopup gelen aşk ve övgü sözleri ise ılık bir bahar günü şen şakrak ötüşen bülbül nağmelerine benzetilmiştir. “Gurbet, sıla, yad el, hecr veya hicr, hicran, hicret, cüdayî, firak, iftirak, firkat veya fûrkat, daüssıla, ...” şeklindeki “ayrılık, uzak düşme, kopma, ayrılma, ayrı kalma” anlamlarına gelen Türkçe veya yabancı dil kaynaklı pek çok sözün ne olduğunu, ne anlattığını, doğrudan doğruya yaşayarak öğrenen, bunların çağrıştırdığı her türlü derde, acıya katlanan, içi kan ağlayan, ciğeri yanan âşık, çaresizliğini, çektiği ahını, inleyişini, kimsesizliğini, feleğe çatışını ve daha pek çok şeyini bülbülün temsilciliği ile dile getirmiştir. Ayrıca bu kuşun, diğerlerinin aksine yalnızca gündüzün değil, geceleyin de, hatta bu ikisi arasındaki geçiş zamanı olan seher vakti de öten, sessizliğin sesi, feryadı olan bir kuş olması, belirtilen temsilciliğin değerini daha da artırmış, âşığın ifade gücü için günün farklı saatlerine ait değişik imkânlar sağlamıştır. Âşığı temsil eden bülbülün, sevgiliyi simgeleyen güle karşı yanık yanık ötüşü, sevenin sevilenden gördüğü naz ve edanın, zulüm ve eziyetin, çektiği cefanın, çilenin, içine düştüğü belanın, bulamadığı çarenin, özellikle seher vakti göklere yükselen inleyişi, ahı, feryadı, asla onulmayacak bir derdin, hiç gelmeyecek bir yardımın çığılığı olarak kabul edilmiştir. Orta Türkçedeki sandvaç, daha Eski Türkiye Türkçesinin başlarında iken akıllardan çıkıp, dilden uçup, gitmiş, Farsça kökenli

“bülbul” ve yine yabancı dillerden gelmiş başka karşılıkları olan, teklik veya çokluk gösterir durumdaki kalıplar içinde bulunan “andelib, andelibân, anâdil, belâbil, bülbulân, hezâr, hezârân” gibi kelimeler, bülbulünkü kadar sık olmasa da, eski dilin yüzyılları kapsayan uzun ömrü süresince kullanılmıştır. Zamanın derinliğinde, hayalin, düşünüşün ve kurgunun alabildiğine genişliğinde ve inceden inceliğinde sese, söze, renge, çizgiye, notaya, ezgiye ve daha pek çok şeye girip çıkarak, gündelik yaşayıştan başlayan ve şiirdeki varlığı öncelikli olmak üzere, güzel sanatların hemen her dalında kendisine sık ve önemli bir yer edinen bülbulün simge oluşu yalnızca maddi aşk için olmamıştır. O, tıpkı neye üflendiği zaman ancak erbabının anlayabilmesi gibi, şakiyışları ile, dinî, tasavvufî alana da girerek ilahî aşkla yanıp kavrulan canı, Allah sevgisine yönelerek onun aşkı ile kendinden geçmiş durumda bulunan insanı, Tanrı aşkı ile tutuşup coşmuş hâldeki ruhu, “Şol cennetün ırmakları akar Allah diyü diyü/Çıkışmış İslâm bülbulleri öter Allah diyü diyü” mısralarındaki gibi, ayrıca ve yalnızca kendisinin varlığından dolayı âlemlerin yaratıldığına inanılan Hz. Muhammed’in sıfatlarından birini de ifade eder olmuştur. Bülbulle yüklenilen bu “ilahî aşkla yanıp kavrulan canı temsil etme” işi, eğer karşılaştırılabilirse maddî aşkta kalakalmış olan âşığınkine göre çok daha farklı ve zor olmuştur. Çünkü bülbulün coşkuyu en çok yaşadığı, çevresine nağmeler yaydığı mevsim olan bahara, bu çeşit aşk anlayışında ve bu dünyada erilememektedir. Çünkü, ilahî aşkın baharı bir başka mekânda, bir başka zamanda, bir başka dünyadadır: “Karlı dağları mı aşdun, derin ırmaklar mı geçdün/Yârenden ayrı mı düşdün niçün ağlarsın bülbul hey//Uykudan gözün uyandı, uyandı kana boyandı/Yandı şol yüreğim yandı, niçün ağlarsın bülbul hey//N’oldı şu Yûnus’a n’oldı aşkın deryâsına daldı/Yine bahâristan oldu niçün ağlarsın bülbul hey”.

Bu eser çeyrek yüzyılı aşkın bir süre önce *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*’nde yayımlanmış üç makalenin bir araya getirilmesi ile başlıca üç ana bölümden oluşmuş bulunmaktadır. Birinci bölümde “Türk Dünyasının Düşünce, Dil ve Edebiyatındaki Bazı Kuşlar”, ikinci bölümde “Türk Dünyasının İnanç ve Yaşayışındaki Bazı Kuşlar” ve üçüncü bölümde ise “Türk Dünyasının Folklor ve Etnografyasında Süs Unsuru Olarak Kullanılan Bazı Kuşlar” yer almaktadır. Ele alınan konular, doğal olarak zamanının kaynaklarına göre, ma-

kale ölçütleri içinde ve Türk kültürüne yansıyan temel unsurlarının sınırlı örnekleri verilerek işlenilmiş, bu kitaba da bu yayımların özgün biçimleri değiştirilmeden alınmıştır.

Prof. Dr. Halil ERSOYLU